

// Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. – М.: Статут. 2004. – С. 108-109. **8.** Новоселова Л.А. Цит. работа. – С. 13. **9.** Опадчий І.М. Цит. праця. – С. 15-16. **10.** Безклубий І. Цит. праця. – С. 62. **11.** Печений О. Поняття і класифікація грошових зобов'язань у контексті положень нового Цивільного кодексу України / О. Печений // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 4. – С. 36. **12.** Луцц Л.А. Цит. работа. – С. 154. **13.** Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Маркс К. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 146-153.

УДК 347.637

О. Ф. ЛАПЧЕВСЬКА

ЗАСТОСУВАННЯ ДО БАТЬКІВ САНКЦІЙ СІМЕЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено питання застосування до батьків сімейно-правових санкцій за невиконання або неналежне виконання покладених на них законом батьківських обов'язків, окреслено загальні засади правового регулювання притягнення батьків до відповідальності за порушення норм та вимог сімейного законодавства.

Ключові слова: юридична відповідальність, способи захисту сімейних прав, санкція, позбавлення батьківських прав, відібрання дитини без позбавлення батьківських прав.

Лапчевская Е.Ф. Применение к родителям санкций семейно-правовой ответственности: теоретический аспект

Исследованы вопросы применения к родителям семейно-правовых санкций за неисполнение либо ненадлежащее исполнение предусмотренных законом родительских обязанностей, очерчены общие положения правового регулирования привлечения родителей к ответственности за нарушение норм и требований семейного законодательства.

Ключевые слова: юридическая ответственность, способы защиты семейных прав, санкция, лишение родительских прав, отобрание ребенка без лишения родительских прав.

Lapchevska Olena. The application to the parents of sanctions of the family-legal responsibility: theoretical aspect

It is investigated questions of application to parents of family-legal sanctions for default or inadequate execution of the parental duties stipulated by the law, it is outlined general provisions of legal regulation of calling to account parents to the responsibility for infringement of norms and requirements of the family legislation.

Key words: the legal responsibility, ways of protection of the family rights, the sanction, deprivation of the parental rights, taking away the child without deprivation of the parental rights.

Розмежуючи юридичну відповідальність за видами, науковці виходять насамперед із загальної класифікації правових норм, що містять положення про відповідальність. Другим критерієм такого розмежування є поняття відповідальності. Так, за характером санкцій відповідальності правові норми поділяються на

адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові та кримінально-правові. Проте, крім видів відповідальності, в яких найбільш виражені каральні елементи (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна відповідальність), а також компенсаційні елементи (цивільна відповідальність), існують й інші види відповідальності: відповідальність у міжнародному, сімейному праві. Так, розподіл відповідальності за видами досить багатоплановий, але наявність сімейно-правової відповідальності визнається не всіма. Однак такий вид відповідальності існує, бо саме сімейному праву відведено важливе місце в системі заходів правової відповідальності, спрямованих на захист прав та інтересів учасників сімейно-правових відносин, сім'ї в цілому.

Дослідженню проблеми відповідальності батьків за невиконання чи неналежне виконання своїх батьківських обов'язків, застосування до них сімейно-правових санкцій присвячували свої роботи Є. Ворожейкін, М. Малєїн, В. Данілін, О. Казанцева, В. Тадевосян, Я. Шевченко, С. Індиченко, З. Ромовська, О. Пергамент, О. Нечаєва, Н. Єршова, Л. Короткова, І. Жилінкова, В. Гопанчук, Л. Савченко, В. Мироненко та ін.

Однією з перших, хто звернувся до цієї проблеми, була Є. Ворожейкіна¹. Позицію щодо існування сімейно-правової відповідальності обстоював і М. Малєїн, який підкреслював, що при визначенні поняття сімейно-правової відповідальності слід виходити з того, що вона є одним із видів юридичної відповідальності, яка характеризується трьома ознаками: державним примусом; несприятливими наслідками для правопорушника і громадським осудом винної поведінки суб'єкта відповідальності, а це означає, що і відповідальності в сімейному праві притаманні названі загальні ознаки юридичної відповідальності². На наш погляд, достатньо аргументовано і послідовно наявність сімейно-правової відповідальності викладено також і В. Даніліним, який стверджував, що сутність сімейно-правової відповідальності полягає в тому, що вона є «результатом порушення приписів лише норм сімейного права; цій відповідальності підлягає деліквент – член сім'ї за посягання на внутрішньосімейні відносини»³. Треті особи у разі порушення сімейних прав учасників сімейних правовідносин несуть перед ними не сімейно-правову, а цивільну, адміністративну чи кримінальну відповідальність⁴. Із вітчизняних фахівців у галузі сімейного права існування сімейно-правової відповідальності з самого початку своєї наукової діяльності відстоювала Я. Шевченко, яка зазначала: «Існує ще один вид відповідальності батьків за неналежне виховання дітей (цей вид відповідальності побудований на нормах сімейного права)»⁵. Самостійність сімейно-правової відповідальності, як окремого виду юридичної відповідальності, обстоює і В. Мироненко, яка підкреслює, що теоретичне існування та практичне застосування заходів сімейно-правової відповідальності до батьків за неналежне виконання обов'язків із виховання виявляється у вигляді позбавлення батьків батьківських прав та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав⁶.

Виховання дітей є головним моральним і правовим обов'язком батьків. І від того, як батьки виконують свої обов'язки, повною мірою залежить увесь процес розвитку дитини, а відповідно, і її формування, становлення як особистості. Не підлягає сумнівам той факт, що усвідомлення батьками важливості та значення своїх дій з виховання дитини, тобто належне виховання, завжди, рано чи пізно, дає позитивний результат. І навпаки, несвідоме ставлення до своїх батьківських обов'язків – неналежне виховання завжди негативно виявляється у характері,

поведінці, вчинках дитини, а отже, свідчить про грубе порушення права дитини на виховання, про невиконання батьками покладених на них обов'язків.

Невиконання або неналежне виконання батьками своїх обов'язків з виховання дитини тягне за собою притягнення батьків до юридичної відповідальності, а саме застосування до винної особи санкцій сімейно-правової відповідальності. Загалом у праві санкція визначається як несприятливі наслідки, встановлені законодавством на випадок правопорушення і спрямовані проти порушника правової норми⁷. У сімейному праві, стверджує З. Ромовська, санкція виступає як необхідний компонент правової системи, гарантія належного здійснення закріпленого в правовій нормі правила поведінки. Як частина правової норми, вона є мірою можливого державного примусу⁸.

Способи захисту сімейних прав та інтересів чітко викладено у ст. 18 Сімейного кодексу (далі – СК) України. Це: встановлення правовідносин (наприклад, встановлення батьківства в судовому порядку); примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку (стягнення коштів на утримання дитини); припинення правовідносин (позбавлення батьківських прав) та ін. Встановлення батьківства породжує певні права та обов'язки, але не є для особи покаранням; стягнення аліментів також не є покаранням, оскільки особа спонукається до виконання обов'язку в примусовому порядку, який повинна була виконати добровільно. На нашу думку, названі способи є не чим іншим як заходами захисту прав та інтересів. А от позбавлення батьківських прав переслідує мету не тільки охорони прав та інтересів дітей, а й покарання винних батьків. Тобто позбавлення батьківських прав, з одного боку, є заходом захисту, з іншого – мірою відповідальності. Ще С. Алексєєв розробив теорію про необхідність розмежування заходів захисту суб'єктивних прав від заходів юридичної відповідальності, які покладають нові обов'язки на особу, яка скоїла правопорушення⁹. Такої самої позиції дотримувався і Є. Ворожейкін, вважаючи, що заходи сімейно-правового впливу повинні виступати у двох аспектах: як спосіб охорони інтересів суб'єктів сімейних правовідносин (за відсутності протиправної поведінки) і як санкція (при винній неправомірній поведінці особи)¹⁰. Безумовно, правий і М. Малєїн, який стверджував, що санкції, які переслідують мету покарання правопорушника, є заходами відповідальності¹¹. Крім того, таку саму позицію займала і З. Ромовська. Зокрема, вона зазначала: «Способи захисту сімейних правовідносин слід розділити на дві групи: до першої віднести міри, які характеризуються як санкції сімейно-правової відповідальності, до другої – правоохоронні міри, які слугують захисту і поновленню нормальних правових відносин шляхом спонукання суб'єктів права до виконання раніше покладеного на них обов'язку»¹². Проте така точка зору викликає сумніви, оскільки закон не поділяє санкції на заходи державного примусу і заходи охорони. Тому можна погодитись і з думкою, що це дві взаємопов'язані сторони одного і того самого явища. Проте вважаємо, що, ведучи мову про способи захисту сімейних прав, особливо при порушенні батьками прав дитини, слід говорити саме про заходи охорони та міру відповідальності, враховуючи той факт, що іноді спосіб захисту може поєднувати в собі як заходи охорони, так і міру відповідальності, як у випадку із позбавленням батьківських прав.

Санкції в сімейному праві, як правило, розрізняються залежно від змісту порушеного обов'язку. Універсальних санкцій, які можна було б застосовувати до всіх випадків протиправної поведінки, сімейне законодавство не знає. Слід також наголосити, що більшість санкцій у сімейному праві є абсолютно визначеними –

в них чітко вказується вид і міра державного примусу, завдяки чому їх обсяг не може бути ні зменшений, ні збільшений судом. Тому у суду, що розглядає сімейний спір, в таких випадках немає можливості вибору. Однак застосування судом такого виду санкції також має свої особливості: покладення на особу заходів державного примусу зумовлюється, найчастіше, не тільки наявністю необхідних для цього підстав, але і доцільністю, яка визначається судом із урахуванням інтересів неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї. До відносно визначених санкцій належать примусове стягнення аліментів, розмір яких встановлюється судом з урахуванням сімейного і матеріального стану сторін, а також можливості отримання аліментів від інших зобов'язаних осіб. Спірними залишаються питання про існування в сімейному праві альтернативних санкцій. Так, наприклад, суд може у виняткових випадках при доведеності винної поведінки батьків, з урахуванням її характеру й особи останніх, а також інших конкретних обставин, відмовити в позові про позбавлення батьківських прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дітей та покласти на органи опіки та піклування обов'язок здійснювати контроль за виконанням ними своїх батьківських обов'язків. За наявності зазначених обставин суд також може, відмовляючи у позові про позбавлення батьківських прав, вирішити питання про відібрання дитини у відповідача. Наявність альтернативи у такому разі зумовлюється спробою найповніше врахувати інтереси дитини. Суворіша санкція, якщо заінтересована особа не вимагає її, обрана до другої сторони бути не може.

За характером державного примусу санкції в сімейному праві поділяються на особисті немайнові та майнові, причому перші більш різноманітні. До них слід віднести примусову зміну місця проживання дитини у разі окремого проживання батьків, якщо один із них неналежним чином виконував свої обов'язки з виховання дитини. Майновою санкцією, наприклад, є примусове стягнення аліментів. Зазначений вид санкцій покликаний прямо впливати на майновий стан винного, тобто майнові санкції завжди пов'язані із зменшенням майнової сфери зобов'язаної особи.

За обсягом державного примусу сімейно-правові санкції поділяються на прості та складні. У простій санкції захід державного примусу спрямовується лише на особисту або майнову сферу суб'єкта. Саме такі санкції в сімейному праві переважають¹³. У складній санкції, навпаки, заходи державного примусу одночасно впливають на особисті та майнові права винного. Взаємодіючи, обидві частини внутрішньої структури цієї санкції мають спільну мету – покарати, перевиховати порушника, справити на нього превентивний вплив.

На нашу думку, слід ще раз підкреслити, що особливістю норм сімейного права є те, що в них, на відміну від інших правових норм, простежується тісний взаємозв'язок прав і обов'язків громадян, дія конституційного принципу «здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянами своїх обов'язків». Це положення виявляється, зокрема, у тому, що норми сімейного права передбачають застосування санкцій не тільки за невиконання, але і за неналежне виконання своїх суб'єктивних обов'язків. Нездійснення суб'єктами сімейних правовідносин своїх суб'єктивних прав нерідко завдає шкоди і загальнодержавним інтересам, тому закон формує ці права одночасно і як обов'язки перед державою. Про особливе значення сімейного виховання, роль батьків у цьому процесі вже неодноразово зазначалося. Саме тому закон встановлює: невиконання обов'язку зумовлює притягнення до відповідальності. Порушення обов'язків з виховання дітей в

одних випадках можуть бути одиничними, нетривалими, викликаними помилковими уявленнями батьків, а в інших – систематичними, вчиненими умисно, навіть із заповіданням дитині шкоди. Застосування одного виду відповідальності у всіх випадках не відповідало б принципу справедливості та не сприяло б належному захисту охоронюваних інтересів¹⁴. Відомо, що сімейно-правова відповідальність пов'язана із роз'єднанням батьків і дітей, тягне за собою обмеження або позбавлення батьківських прав, у багатьох випадках породжує обов'язок держави прийняти на себе повну турботу про дитину. Це, в свою чергу, викликає необхідність здійснення додаткових витрат держави, порушує єдність сімейного і суспільного виховання, травмує дітей, які відчувають прихильність навіть до поганих батьків. Тому, і на цьому наголошують усі науковці, сімейно-правова відповідальність повинна застосовуватися у виняткових випадках – за правопорушення батьків, яке характеризується підвищеною небезпечкою і створює загрозу для дитини, якщо вона залишиться в сім'ї. Власне, саме за ступенем небезпечності й визначається вид відповідальності батьків за неналежне виховання дитини – кримінальної, адміністративної, цивільної, сімейної.

Сімейно-правова відповідальність розуміється нами насамперед як відповідальність ретроспективна, що виражається у покладенні на особу несприятливих наслідків за минуле, уже скоєне правопорушення, яке виявляється у невиконанні (або неналежному виконанні) своїх обов'язків, у тому числі й зловживанні батьківським правом. Правопорушення батьків слід розглядати як діяння, яке характеризується підвищеною суспільною небезпечністю, оскільки посягає на важливі суспільні відносини, які регулюються й охороняються різними галузями права. Отже, відповідальність батьків – це результат їхньої поведінки (невиконання, неналежне виконання батьківського обов'язку, зловживання батьківським правом).

Сутність та призначення сімейно-правової відповідальності, на наш погляд, найбільш вдало виражені О. Казанцевою, яка підкреслювала, що «сімейно-правова відповідальність характеризується незначним репресивним характером, сприяє попередженню скоєння тяжких правопорушень, є першочерговим правовим засобом боротьби з правопорушеннями і покликана попередити необхідність застосування інших, більш суворих заходів відповідальності. Відповідальність батьків встановлюється за неналежне виховання дітей, відповідно, кінцевою метою якої є охорона суспільних відносин з виховання підростаючого покоління. Забезпечуючи охорону суспільних відносин з виховання підростаючого покоління, відповідальність батьків є засобом захисту конкретних суб'єктивних прав, насамперед прав дитини на отримання належного виховання. Якщо метою адміністративної відповідальності є припинення порушення громадського порядку, попередження настання ще тяжчих для суспільства наслідків, то сімейна відповідальність має на меті насамперед захист інтересів дитини.

Визнаючи, що сімейна відповідальність є видом юридичної відповідальності, слід наголосити, що підстави її застосування збігаються із загальними умовами юридичної відповідальності. Згідно із загальноприйнятною точкою зору для притягнення особи до сімейно-правової відповідальності слід встановити в діях особи склад правопорушення – єдність передбачених законом ознак, що характеризують правопорушення, наявність яких необхідна і достатня для настання відповідальності¹⁵. Такими ознаками є об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона правопорушення. Об'єктом сімейного правопорушення виступа-

ють суспільні відносини, які піддаються регулюванню нормами сімейного законодавства. Об'єктивну сторону складають протиправні, суспільно небезпечні дії чи бездіяльність особи (суб'єкта). Суб'єктом сімейного правопорушення є виключно учасники сімейних правовідносин; суб'єктивна сторона характеризується наявністю протиправності, шкідливих наслідків та причинного зв'язку між ними. Водночас в юридичній літературі висловлено думку про те, що підстави відповідальності у сімейному праві можуть бути «усіченими». У такому разі відповідальність настає за наявності протиправної поведінки і вини правопорушника, а шкода і причинний зв'язок не завжди є необхідними елементами відповідальності. Так, С. Ворожейкін зазначав: «При позбавленні батьківських прав у тих випадках, коли шкідливі наслідки не є обов'язковим елементом складу правопорушення, відпадає будь-яка необхідність і у встановленні причинного зв'язку. Склад правопорушення в такому разі усічений, неповний¹⁶. Ми поділяємо таку точку зору, оскільки, наприклад, і у разі застосування такої сімейно-правової санкції, як відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав немає необхідності чекати настання шкідливих наслідків (вони і так очевидні, нехтуване ставлення до дітей ніколи не приведе до позитивних наслідків). Саме застосування такої санкції спрямоване на відвернення тих негативних наслідків, що може потягти за собою протиправна поведінка батьків».

Отже, відповідальність батьків за невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо виховання дитини базується на загальних засадах юридичної відповідальності. Інакше кажучи, наявність у батьків правомочностей щодо виховання, порушення права дитини на належне сімейне виховання з боку батьків шляхом невиконання покладених на них обов'язків, наявність вини батьків у нездійсненні таких обов'язків та інші фактори, що впливають із такої поведінки батьків, – все це не що інше, як фактичний склад правопорушення батьків, що дозволяє застосовувати до них заходи державного примусу. Порушення обов'язків з належного виховання дітей тягне сімейно-правову відповідальність батьків, яка передбачає захист не тільки інтересів дитини, але й інтересів суспільства в цілому. Заходами такої відповідальності є: позбавлення батьківських прав, відібрання дитини у батьків без позбавлення їх батьківських прав, скасування усиновлення та ін. Зміст сімейної відповідальності за неналежне виховання дітей полягає в усуненні зобов'язаних осіб від особистого виховання дітей, яке втілюється в різноманітних формах, що залежать від підстав виникнення правовідносин з виховання.

Посилена увага з боку держави до сім'ї, надання їй допомоги у вихованні дітей і водночас підвищення відповідальності батьків за антигромадську поведінку є не тільки покаранням батьків. Застосування заходів відповідальності до батьків одночасно є і засобом збереження здоров'я та психіки дитини, створення для неї нормальних умов життя. Крім того, воно здатне справити превентивний вплив на інших батьків.

1. *Ворожейкин Е.М.* Семейные правоотношения в СССР / Ворожейкин Е.М. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 254–301. 2. *Малеин Н.С.* Защита семейных прав / Н.С. Малеин // Сов. государство и право. – 1972. – № 3. – С. 37. 3. *Данилин В.И.* Ответственность по советскому семейному праву / Данилин В.И. – Уфа, 1980. – С.19. 4. *Алексеев С.С.* Общая теория социалистического права. Курс лекций: учеб.пособ. – Вып. 2: Нормы права и правоотношение / Алексеев С.С. – Свердловск, 1964. – С. 269. 5. *Шевченко Я.Н.* Основы семейного законодательства / Шевченко Я.Н. – К.: Вища школа. – 1982. – С. 56.

6. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за шкоду, заподіяну їхніми дітьми / В.П. Мироненко // Науковий вісник НАВСУ. – 1998. – № 4. – С. 23. 7. Ромовська З.В. Захист в радянському сімейному праві / Ромовська З.В. – Львів: Вища школа. – 1985. – С. 44. 8. Ромовська З.В. Санкції в радянському сімейному праві / З.В. Ромовська // Проблеми соціалістичної законності. – Х., 1976. – С. 43. 9. Алексеев С.С. Цит. работа. – С.184-189. 10. Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР / Ворожейкин Е.М. – М.: Юрид.лит., 1972. – С. 304-309. 11. Малеш Н.С. Цит. работа. – С. 35. 12. Ромовська З.В. Санкції в радянському сімейному праві // Проблеми соціалістичної законності. – С. 3-4. 13. Там само. – С.115. 14. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (заменяющих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение / Казанцева А.Е. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – С. 45. 15. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности / Матвеев Г.К. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 38. 16. Ворожейкин Е.М. Цит. работа. – С. 280.

УДК 349.3

І. Л. БОМБЕРГЕР

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПО ІНВАЛІДНОСТІ

Досліджуються особливості правового регулювання спеціального пенсійного забезпечення по інвалідності. Доведено, що у сфері спеціального пенсійного забезпечення існує надмірна і необґрунтована диференціація у правовому регулюванні пенсій по інвалідності. Пропонується законодавчо закріпити право осіб на спеціальне пенсійне забезпечення по інвалідності лише у зв'язку з нечасним випадком на виробництві та професійним захворюванням.

Ключові слова: *правове регулювання, спеціальне пенсійне забезпечення, інвалідність, причина інвалідності.*

Бомбергер І.Л. Особенности правового регулирования специального пенсионного обеспечения по инвалидности

Исследуются особенности правового регулирования специального пенсионного обеспечения по инвалидности. Доказано, что в сфере специального пенсионного обеспечения существует чрезмерная и необоснованная дифференциация в правовом регулировании пенсий по инвалидности. Предлагается законодательно закрепить право лиц на специальное пенсионное обеспечение по инвалидности только в связи с несчастным случаем на производстве и профессиональным заболеванием.

Ключевые слова: *правовое регулирование, специальное пенсионное обеспечение, инвалидность, причина инвалидности.*

Bomberger Inna. The peculiarities of legal regulation of special pension security in case of disability

The article is devoted to the investigation of the disability as the basis of the peculiarities of special disability pension's security. The author argues that there is excessive and unjustified differentiation in the legal regulation of disability pensions in the sphere of special pension security. The author offers to fix legislatively the right of persons for special disability

---

© БОМБЕРГЕР Інна Леонідівна – старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького